

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 4, No. 56, Winter 2023

 [10.22108/rpl.2022.133946.2081](https://doi.org/10.22108/rpl.2022.133946.2081)

 [20.1001.1.24763268.1401.14.4.8.3](https://www.crossref.org/urn?url=urn:issn:2476-3268/urn:issn:2476-3268.1401.14.4.8.3)

(Research Paper)

Examining the Recording and Reading of an Arabic Word in A Verse of Hadiqat al-Haqiqa and Its Semantic Analysis

Mansoor Sadat Ebrahimi*

Abstract

One of the most important components in editing ancient texts is paying attention to the different forms and readings of words and phrases and studying the semantics of each of these possible forms. In the meanwhile, recognizing the correct recording of Arabic words entered in Persian language requires more care and investigation because these words often get more distorted due to the strangeness of their uses. In addition, some of these words have two or more different meanings in the original language and have this feature in the second language as well. However, the editor's neglect of these multiple meanings and readings can impair the recording and description of words and phrases. The less commonly used word "Ofāt/Afāt" is an example of the same words used in a verse of Sanā'ie's Hadiqat al-Haqiqa, but it has been incorrectly recorded in all contemporary scientific and critical editions. In this research, first, besides criticizing the corrections and explanations of Hadiqat al-Haqiqa, the correct recording of the word and verse was examined and then, a semantic analysis of it was presented by considering the double readings of the word and how it was used in other texts.

Introduction

The first and most basic step in editing ancient Persian texts is to scrutinize the different forms and readings of words and expressions used in the texts. This review requires a detailed semantic knowledge of the lexical system of language. In the meanwhile, recognizing the correct recording of words entered from Arabic language requires more precision and research. Some of these words have different readings in the original language and have consequently found various semantic uses in Persian language. Undoubtedly, the editors' and researchers' ignorance of these multiple readings and meanings cause problems in the recording and description of the words and even verses or phrases related to them. In this article, the correct reading and recording of one of these words (Ofāt/Afāt) in a verse of Sanā'ie Ghaznavi's Hadiqat al-Haqiqa was investigated.

Materials & Methods

In this research, by using library sources and taking advantage of intratextual and intertextual evidence and reasons, a verse and a word (Ofāt/Afāt) from Hadiqah al-Haqiqa were corrected and a comprehensive semantic analysis was presented for them. Also, while examining the use of this word in other texts, such as Mas'ud-e Sa'd's Divān, the inconsistency of the selected semantic aspects of the authors' dictionaries and commentators of the text with the way the word was used in the text was criticized.

* Ph.D. in Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Email: msadatebrahimi@yahoo.com)

Discussion of Results & Conclusions

In this research, based on the recording of some authentic and old manuscripts and using textual reasons and evidence, as well as lexical research, we showed that the rarely used word of "Ofāt/Afāt" was used in a verse of Hadiqat al-Haqīqa. However, in Modarres Razavi's edition, the correct form of the word was marginalized and in Yāhaghi and Zarfāni's editions, the correct recording of old manuscripts was misread and distorted. Most of the commentators of Hadiqa had also chosen and explained the wrong form following the recording of Modarres Razavi and none of them had understood its correct form and various readings and consequently the exact meaning of the verse. Despite keeping the correct form of the word, Abdul Latif Abbāsi had presented a wrong and disproportionate meaning of it. In addition to the above points, another use of this word with a different meaning was mentioned in Mas'ud-e Sa'd's Divān in this research. In the latter case, the interpreters of the text and the authors of the dictionaries had a wrong understanding of the meaning of the mentioned word. The results of this research once again revealed the scientific fact that neglecting the multiple readings and meanings of words can cause errors by editors and commentators, while providing the correct recording and detailed semantic analysis of one of the entered words.

Keywords: edition, Hadiqat al-Haqīqa, Sanā'ie, Ofāt, Afāt, Mas'ud-e Sa'd

References

1. A'shā.M. (2010).Divān al-A'shā al-Kabir, Edited by M. E. Rezvāni, Doha: Wezārat al-Theqāfawa al-Fonunwa al-Torāth.
2. Abbāsi, A. (2008). Latāif al-Hadāyiq, Edited by M. R. Yousefi; M. Mohammadi. Qom: Āein-e-Ahmad.
3. Aflāki, S. A. (1983). Manāqib al-'ārefin, Edition by T. Yaziji. Tehran: Donyāy-e Ketāb.
4. Ain al-Quzāt, A. (1962).Shakwa al-Gharib an-e al-AowtānelāOlamā al-Boldān, Edited by A. Osairān. Paris: Dār BYBLION.
5. ——— (2006). Defā'iyātwaGozide-ye Haqāyeq, Translated by Q. Ansāri. Tehran: Manoochehri.
6. ——— (2009). Shakwa al-Gharib, Translated by G. H. JamShidNejād-Avval. Tehran: Asātir.
7. Ashrafzādeh, R. (1996). 'Āb-e 'Ātash-Foruz (Gozide-yeHadiqat al-haqiqah). Tehran: Jāmi.
8. AttārNeishābouri.F. (1905) Tadhkirat-ul-Awliyā, Edited by R. A. Nicholson. Tehran: Sokhan.
9.(2013). Asrārnāma, Edited by M. R. ShafieiKadkani. Tehran: Sokhan.
10. Dehkhodā, A. A. (1957). Dictionary of Dehkhodā. Tehran: Majles-e Showrā.
11. Dorri, Z. (2013). Sharh-e DoshvārihāeiazHadiqat al- Haqīqa. Tehran: Zavvār.
12. Dorri.N. (2012). "Sanai'sPoems in Dehkhoda Dictionary", New Literary Studies, Vol. 45, No. 3, pp. 57-79.
13. Farahmand, M. (2012).Jāme-ye Ma'refat (Gozide-yeHadiqat al-haqiqah). Tabriz: Daneshgāh-e Āzād-e Eslāmi.
14. Hamavi, Y. (1995). Mo'jam al-Boldān. Beirut: DārSāder.
15. Hemyari, N. (1999). Shams al-'Olum. Damascus: Dār al-Fekr.
16. Hojwiri.A. (2008).Kashf al-mahjub, Edited by M. Ābedi. Tehran: Sorush.
17. Hoquqi.A. (1991).Gozide-yeHadiqat al-haqiqahwaShari'at al-Tarighah. Tehran: Hirmand.
18. Hoseini, M. (2000).“Correction of some verses of SanāI on the basis of the oldest manuscript called Fakhri-Nāme”,al-Zahra University Humanities, Vol. 10 No. 34-35, pp. 1-22.
19. Ibn Fāres.A. (1984).Mo'jam al-Maqā'is al-Logha, Edited by A. M. Haroon. Qom: Maktab al- A'lām al-Eslāmi.
20. Ibn Manzour, A. (1993). Lisān-ul-Arab. Beirut: DārSāder.
21. Ibn Roomi, A. (1998). Divān, Edited by A. A. Mohannā. Beirut: DārwaMaktabat al-Helāl.
22. Ibn Sīdah. A. (2000).Al-Muhkamwa-al-Muhit-ul-A'zam, Edited by A. Hendavi, Beirut: Dār al-Kotob al-Ilmiyyah
23. IdgahTorghabehi, V. (2016). “Emendation of Some Verses From Sanāi'sHadiqa”, Iranian

Studies, Vol 6, No. 1, pp. 89-104.

24. ————— (2019). “Rereading the edition of Haditha Sanai, edited by Mohammad Jafar Yahaghi and Mehdi Zarghani”, *Kohan-nāme-ye Adab-e Parsi*, Vol 10, No. 1, pp. 311-330.
25. Jawhari, I. (1956). *Al-Sihāh*, Edited by A. A. Attār. Beirut: Dār al-‘Ilmlil-Malāyīn.
26. Khosravi, M. (2014). “Tashih-e chandbeitaz Hadighe-ye Sana’ibaestefadehaz Farhang-e Jahāngiri”, *Name-ye Farhangestan*, Vol. 2, No. 3, pp. 339-350.
27. Komaili, M. (2018). “Explanation of some Verses in Sanā’sthe Walled Garden of Truth (Hadiqa)”, *Gawhar-iGuya*, Vol. 12, Issue 2, No. 37, pp.147-178.
28. Karamaini, A. (1385). *Takmilat al-Asnāf*, Edited by A. Ravāghi, Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries.
29. Mahdavi Dāmghāni. A. (1996). *Dar Bāgh-e Rowshanā’i (Gozide-ye Hadiqat al-haqiqah)*. Tehran: Sokhan.
30. Mahjub, M. J. (1993). *Sabk-e Khorāsānidar She’r-e Farsi*. Tehran: Ferdows & Jāmi.
31. Mahyār. M. (1998). *Farhang-e Loghāt wa Kenayāt-e Divān-e Mas’ud-e sa’d*. Tehran: Anjoman-e Āsār wa Mafākher-e Farhangī.
32. Maluf, L. (1973). *Al-Monjad fi al-Loghat*. Beirut: Dār al-Mashregh.
33. ————— (2014). *Al-Monjad fi al-Loghat*, Translated by M. Rahimi. Tehran: Saba.
34. Mas’ud-e Sa’d. (1960). *Divān*, Edited by R. Yasemi. Tehran: Pirooz.
35. ————— (1986). *Divān*, Edited by M. Nooriān. Isfahan: Kamāl.
36. ————— (1995). *Divān*, Edited by R. Yasemi. Tehran: Negah.
37. ————— (2011). *Divān*, Edited by M. Mahyar. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
38. Mo’in, M. (1985). *Farhang-e Mo’in (Mo’in Encyclopedic Dictionary)*. Tehran: Amirkabir.
39. Modarres Razavi, M. T. (1965). *Ta’lighāt-e Hadiqat al-Haqiqa*. Tehran: Elmi.
40. (1983). *Montakhab-e Hadiqat al-Haqiqawa Shari’at al-Tarighah*. Tehran: Amirkabir.
41. Mortazā al-Zabidi. M. (1993). *Tāj al-Arus*, Edited by: A. Shiri. Beirut: Dār al-Fekr.
42. Mosaffā, M & Dorri, M. (2021). “A Study of Sanā’i’s Couplets”, *Journal of faculty of letters and humanities (Tehran)*, Vol. 4, No. 6-7-8, pp. 1-20.
43. Qushayri, A. (2008). *Risūle-ye Qushayriyah*, translated by Abu-Ali Hasan ibn Ahmad Othmani, Edited by B. Foroozānfar. Tehran: Zavvār.
44. Rāghib Isfahani, H. M. (1995). *Mofradāt-e Alfāz-e Qran*, Translated by G. Khosravi Hoseini. Tehran: Mortazavi.
45. (2019). *Al-Mofradāt fi Gharib al-Qran*, Translated by M. Bandarbeigi, S. A. Hoseini, H. Asgarlou. Tehran: Eslāmi.
46. Sadat Ebrahimi, M. (2022). “A critical look at the recording and description of a few verses from Sanā’i Ghaznavi in Hadiqat al-Haqiqa, edited by Yāhaghi and Zargāni”, *Textual Criticism of Persian Literature*, Vol. 14, Issue 1, No. 53, pp. 91-109.
47. Safipoori. A. (2017). *Montaha al-Arab fi Loghāt al- ‘Arab*, Edited by A. Hājiān-nejād. Tehran: Sokhan.
48. Sanā’i Ghaznavi, M. (1977). *Koliyyat-e Hakim Sanā’i Ghaznavi*, Photo printing from the old manuscript by the effort of A. A. Bashir. Kabul: Beihaghi.
49. (1989). *Hadiqat al-haqiqahwa Shari’at al-Tarighah*, Edited by Modarres Razavi. Tehran: Tehran university.
50. (2003). *Hadiqat al-haqiqahwa Shari’at al-Tarighah (Fakhri-Nāme)*, Edited by M. Hoseini. Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhi.
51. (2008). *Hadiqat al-haqiqahwa Shari’at al-Tarighah*, Edited by M. Rowshan. Tehran: Negah.
52. (2009). *Divān*, Edited by Modarres Razavi. Tehran: Sanāei.
53. ————— (2018). *Hadiqat al-haqiqahwa Shari’at al-Tarighah*, Edited by M. J. Yāhaghi; M. Zarghāni. Tehran: Sokhan.
54. Shamišā. S. (2009). *Zendāni-e Nāy*. Tehran: Elm.
55. Shaybāni. I. (1975). *Kitāb al-Jim*, Cairo: *Al-Hay’at al-‘Āmmah li-Sho’un al-Matābi’ al-Amiriyyah*.
56. Sirjāni, A. H. (2011). *Al-Bayāzva-Al-Savād*, Edited by M. Purmokhtār, Tehn: Institute of

Philosophy of Iran & Free University of Berlin.

57. Tāheri, H. (1999). "Ta'mmolidarma'ni-e abyatidoshvarazHadighe-ye sana'i", Journal of faculty of letters and humanities (Tabriz), No. 172, pp. 47-72.

58. Tabātabāei, M. (2019). "Explanation and Analysis of Some Verses from Sanā'i's the Walled Garden of Truth", Persian Literature (Adab-e Fārsi), Vol. 9, Issue 2, No. 24, pp. 41-58.

59. ————— (2021). "A Critique and Correction of Hadiqat al-Haqiqa by Mohammad JafarYahaghi and Seyyed Mehdi Zarghani", Textual Criticism of Persian Literature, Vol. 12, Issue 4, No. 48, pp. 91-116.

60. Toghyāni, E. (2002). Sharh-e Moshkelāt-e Hadiqe-ye Sanā'i. Isfahan: University of Isfahan.

61. Varāvini, S. (2014). Marzbān-nāme, Edited by M. Qazvini. Tehran: Payāambar.

62. ————— (2019). Marzbān-nāme, Edited by K. KhatibRahbar. Tehran: Safi-aliShāh.

63. Zamakhshari, M. (1979). Asās al-Balāghah. Beirut: DārSāder.

64. ————— (2007). Muqaddimat al-Adab, From the 1843 Leipzig Edition. Tehran: University of Tehran-McGill University.

65. Zomorodi, H. (2014). Hadiqat al-hadiqah (GozineshwaGozāreshazTamām-e Bābhā-yeHadiqat al-haqiqah). Tehran: Mitra.

فصل نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم

شماره چهارم (پیاپی ۵۶)، زمستان ۱۴۰۱، ص ۱۱۲-۱۰۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۳/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۸

 [10.22108/rpjl.2022.133946.2081](https://doi.org/10.22108/rpjl.2022.133946.2081)

 [20.1001.1.24763268.1401.14.4.8.3](https://crossref.org/urn:10.1001.1.24763268.1401.14.4.8.3)

(مقاله پژوهشی)

عفات / زعفات / عرفات؟

بررسی ضبط و خوانش واژه‌ای دخیل، در بیتی از حدیقه‌الحقیقه و تحلیل معناشناختی آن

منصور سادات ابراهیمی*

چکیده

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در تصحیح متون کهن، دقت در صورت‌ها و خوانش‌های مختلف لغات و عبارات و بررسی معناشناختی هریک از این صور احتمالی است. در این میان، تشخیص ضبط صحیح واژگان دخیل و خوانش صحیح آنها، دقت و کندوکاو بیشتری را می‌طلبد؛ زیرا این دسته از واژه‌ها، به‌سبب غرابت کاربرد، دچار تحریف‌ها، تصحیف‌ها و بدخوانی‌های بیشتری می‌شوند. همچنین، برخی از این کلمات در زبان اصلی، دو یا چند معنای مختلف دارند و این ویژگی را در زبان دوم نیز حفظ می‌کنند. با این وصف، غفلت مصحح از این قرائت‌ها و معانی چندگانه، می‌تواند ضبط و شرح واژه و عبارت را معیوب و مخلدوش کند. واژه کم‌کاربرد «عفات / عفات» نمونه‌ای از همین کلمات دخیل است که در بیتی از حدیقه‌الحقیقه به کار رفته است؛ اما در همه تصحیح‌های علمی و انتقادی معاصر به‌صورت نادرست ضبط شده یا به حاشیه رفته است. در این پژوهش، ابتدا ضمن نقد تصحیح‌ها و شروح حدیقه، ضبط صحیح واژه و بیت مذکور بررسی می‌شود و سپس با در نظر گرفتن خوانش‌های دوگانه کلمه و با توجه به شیوه کاربرد آن در سایر متون، تحلیل معناشناختی جامعی از آن ارائه خواهد شد. همچنین، توضیحات نادرست برخی فرهنگ‌ها و شروح، درباره کاربرد معنایی واژه منظور در سایر شواهد متنی فارسی، مانند دیوان مسعود سعد، نقد و اصلاح می‌شود.

واژه‌های کلیدی

تصحیح؛ حدیقه‌الحقیقه؛ سنایی؛ عفات؛ عفات؛ مسعود سعد

* دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران،

msadatebrahimi@yahoo.com

2322-5181/ © 2023 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

۱- مقدمه

آگاهی معناشناختی و ساختاری نسبت به نظام واژگانی زبان، از لوازم اولیه پژوهش‌های ادبی و زبانی به شمار می‌آید؛ به گونه‌ای که می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین عناصر مؤثر در تصحیح و فهم معنای متون کهن دانست. تحقیقات زبان و ادبیات فارسی نیز از این قاعده مستثنا نیست. بر این اساس، نخستین گام در ویرایش دقیق و احیای متون نظم و نثر کهن فارسی، بررسی معناشناختی صورت‌ها و قرائت‌های مختلف لغات و تعبیرات کاربردیافته در متون است. در این میان، تشخیص ضبط صحیح واژگان دخیل، دقت و تحقیق بیشتری را می‌طلبد؛ زیرا این دسته از واژه‌ها، در بسیاری اوقات به سبب غرابت کاربرد، دچار تحریف‌های لفظی و بدخوانی‌های متعددی شده و مصححان متون را نیز به اشتباه انداخته‌اند؛ نیز برخی از این کلمات، خوانش‌ها و معانی مختلفی در زبان اصلی داشته و در نتیجه در زبان فارسی نیز کاربردهای معنایی متنوعی یافته‌اند. بدون تردید، ناآگاهی مصحح و محقق نسبت به این قرائات و معانی چندگانه، ضبط و شرح کلمه و حتی بیت یا عبارت مربوط به آن را دچار اشکال می‌کند. واژه نادر و کم‌کاربرد «عفات» (به ضم یا فتح عین)، نمونه‌ای از همین واژگان دخیل است که در بیتی از *حدیقه‌الحقیقه سنایی* غزنوی به کار رفته؛ اما در همه تصحیح‌های علمی و انتقادی این کتاب، به صورت نادرست ضبط شده یا به حاشیه رفته است. در این پژوهش ضمن نشان دادن ضبط صحیح مفردات بیت مدنظر، با توجه به همه خوانش‌های ممکن واژه «عفات»، تحلیل معناشناختی جامعی از آن ارائه می‌شود. همچنین ضمن بررسی کاربرد این واژه در سایر شواهد متنی، مانند *دیوان مسعود سعد*، ناهمخوانی وجه معنایی منتخب صاحبان فرهنگ‌ها و شروح، با شیوه کاربست واژه در متن، نقد شده است و توضیحات نادرست ایشان رد و اصلاح خواهد شد.

۱-۱ پیشینه پژوهش

حدیقه‌الحقیقه سنایی غزنوی از جمله متون مهم و تأثیرگذار ادب فارسی است که همواره محققان و مصححان به آن توجه داشته‌اند. محمدتقی مدرس رضوی نخستین بار این کتاب را به شیوه نو تصحیح کرده است؛ پس از آن، مریم حسینی و محمد روشن هریک جداگانه به تصحیح و ویرایش تازه‌ای از آن اهتمام ورزیده‌اند. تازه‌ترین تصحیح علمی از این کتاب نیز نتیجه کوشش محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی است. مهم‌ترین شروح نگاشته شده بر ابیات این منظومه نیز عبارت‌اند از: شرح عبداللطیف عباسی؛ تعلیقات مدرس رضوی؛ شرح زهرا دری؛ شرح اسحاق طغیانی. در سال‌های اخیر، گزیده‌ها و شرح‌های متنوع دیگری هم از این کتاب ارائه شده که ذکر همه آنها باعث تطویل کلام است. تقریباً همه این گزیده‌ها و شروح براساس تصحیح مدرس رضوی صورت گرفته‌اند و طبعاً ضبط واژگان و ابیات در آنها مطابق همین چاپ بوده است. نگارنده در جای خود به ذکر و نقد مطالب برخی از این شروح پرداخته است.

از میان مقالات پژوهشی مرتبط با تصحیح و شرح ابیات *حدیقه* نیز می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد: «تأملی در معنی ابیاتی دشوار از *حدیقه سنایی*» (طاهری، ۱۳۷۸)؛ «تصحیح ابیاتی از *حدیقه سنایی* براساس قدیمی‌ترین نسخه خطی» (حسینی، ۱۳۷۹)؛ «شرح و بررسی ابیاتی از *حدیقه‌الحقیقه سنایی*» (مصفا و دری، ۱۳۸۱)؛ «شعر سنایی در لغت‌نامه دهخدا» (دری، ۱۳۹۱)؛ «تصحیح چند بیت از *حدیقه سنایی* با استفاده از فرهنگ

جهانگیری» (خسروی، ۱۳۹۳)؛ «تصحیح بیت‌هایی از حدیقه سنایی» (عیدگاه طرهبه‌ای، ۱۳۹۵)؛ «شرح و تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی» (کمیلی، ۱۳۹۷)؛ «بازخوانی ویراست حدیقه سنایی، به تصحیح محمدجعفر یاحقی و مهدی زرقانی» (عیدگاه طرهبه‌ای، ۱۳۹۸)؛ «شرح و تحلیل ابیاتی از حدیقه‌الحقیقه سنایی» (طباطبایی، ۱۳۹۸)؛ «نقد و بررسی تصحیح حدیقه‌الحقیقه به اهتمام محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی» (همان، ۱۳۹۹)؛ «تأملی در ضبط و شرح چند بیت از سنایی غزنوی در حدیقه‌الحقیقه مصحح یاحقی و زرقانی» (سادات ابراهیمی، ۱۴۰۱). گفتنی است در هیچ‌یک از مقالات مذکور مطلبی درباره ضبط، خوانش و معنای واژه منظور طرح نشده است.

۲- بحث و بررسی

در باب اول از کتاب حدیقه‌الحقیقه، حکایتی با محوریت موضوع «توکل» نقل شده است که مضمون آن عبارت است از سفر حج «حاتم اصم»، عارف مشهور، و ماجرای توکل همسر وی و رضای او به رزق مقسوم الهی. ابیات آغازین این حکایت، براساس چاپ یاحقی و زرقانی، به شرح زیر است:

حاتم آن‌گه که کرد عزم حرم	آن که خوانی همی ورا به اصم
کرد عزم حجاز و بیت حرام	سوی قبر نبی، علیه سلام
جمع گشتند مردم برزن	شاد رفتند جمله تا برزن
حال او سر به سر پرسیدند	چون ورا فرد مستحن دیدند
از ره پند و نصحت آموزی	جمله گفتند بهر دلسوزی
شوهرت چون برفت ای زعفات	هیچ نگذاشت از پیات نفقات؟
گفت بگذاشت راضیم ز خدای	آنچه رزق من است ماند به جای

(سنایی غزنوی، ۱۳۹۷: ۱۱۹)

موضوع بحث در ابیات بالا، ضبط واژه «زعفات» در بیت ششم است. از گزارش مصححان چنین برمی‌آید که همه نسخه کهن استفاده‌شده ایشان، به‌جز نسخه H (هایدلبرگ، مورخ ۶۸۷) همین صورت را ضبط کرده‌اند^۱ (همان). همین امر می‌تواند دلیل مهمی برای اثبات درستی این وجه باشد. با وجود این، در حد جست‌وجوی نگارنده، در هیچ‌یک از فرهنگ‌های قدیم و متون نظم و نثر کهن، واژه «زعفات» یافت نشد و اساساً با این ضبط، هیچ معنای محصلی از بیت بر نمی‌آید. چنانکه خواهیم دید، منشأ این مشکل، بدخوانی مصححان است که با وجود گزینش وجه صحیح براساس ضبط اقدم و اکثر نسخ معتبر، قرائت نادرستی از اجزای عبارت داشته‌اند. به همین سبب، با وجود دشواری آشکار ضبط برگزیده ایشان، در تعلیقات کتاب، هیچ توضیحی درباره این بیت و شیوه خوانش و معنای عبارت مدنظر نیاورده‌اند^۲ (رک. همان: ۹۳۰).

این بیت در حدیقه مصحح حسینی نیامده است (سنایی غزنوی، ۱۳۸۲)^۳ و در چاپ‌های مدرس رضوی و روشن، ضبط آسان‌شده و مأنوس «زی عرفات» وارد متن شده است (همان، ۱۳۶۸: ۱۱۸؛ همان، ۱۳۸۷: ۶۹)^۴ که مطابق با ضبط دست‌نویس H در چاپ یاحقی و زرقانی است. همه شارحانی که بر این ابیات حدیقه توضیحاتی نگاشته‌اند، با توجه به چاپ مدرس رضوی، همین وجه را ضبط و شرح کرده‌اند (اشرف‌زاده، ۱۳۷۵: ۳۷ و ۱۰۰؛

حقوقی، ۱۳۷۰: ۶۳؛ فرهمند، ۱۳۹۱: ۳۱ و ۱۵۷؛ مهدوی دامغانی، ۱۳۷۵: ۱۴ و ۱۵۷).^۵ هرچند ضبط اخیر مشکل معنایی بیت را حل می‌کند، بی‌تردید باید آن را نمونه‌ای از کوشش‌های کاتبان برای ساده‌سازی متن تلقی کرد؛ زیرا بنابر اصل «برتری ضبط دشوارتر» بسیار بعید است که کاتبی ضبط آسان و متناسب با فضای کلام را به ضبط دشوار و نامأنوس بدل کند.

چنانکه گفته شد، به نظر نگارنده این سطور، علت اصلی بروز اشتباهات مذکور در ضبط نادرست این واژه، ناآگاهی و بدخوانی ناسخان یا مصححان بوده است؛ و ضبط صحیح، براساس شیوه درست خوانش عبارت مدنظر، باید «ای ز عفات» باشد که یاحقی و زرقانی آن را به غلط «زعفات» خوانده‌اند. گفتنی است به سبب تکرار همین وجه خوانش در بخش اختلاف نسخ (سنایی غزنوی، ۱۳۹۷: ۱۱۹) اشتباه اخیر را نمی‌توان در زمره اغلاط چاپی کتاب به شمار آورد. شاهد دیگر در تأیید درستی و اصالت ضبط مدنظر نگارنده، شیوه خوانش مشابهی است که عبداللطیف عباسی در *لطایف الحقایق* ارائه کرده و به جای کلمه مجعول «زعفات» به شرح کلمه «عفات» مبادرت ورزیده است (عباسی، ۱۳۸۷: ۱۲۲). اهمیت ضبط واژه منظور در کتاب اخیر از آن روست که تصحیح عبداللطیف عباسی، نخستین تصحیح حدیقه است که با برخی دست‌نویس‌های مفقود و کهن، از جمله نسخه‌ای به تاریخ کتابت ۶۱۷ قمری مقابله شده است و همه سنایی پژوهان معاصر اعتبار آن را تأیید کرده‌اند.

بنابر آنچه گفته شد، ضبط «عفات» از یک سو در تطابق با ضبط اقدم و اکثر نسخ کامل و تاریخ‌دار حدیقه است و از سوی دیگر با توجه به محور عمودی ابیات، در مقایسه با «عرفات» وجه دشوارتر به شمار می‌رود؛ از این رو اصالت آن پذیرفتنی‌تر است.

حال باید دید با در نظر گرفتن این ضبط، شیوه خوانش و معنای واژه «عفات»، و حاصل سخن سنایی در بیت منظور چیست. به طور کلی، درباره شیوه خوانش واژه مدنظر، می‌توان دو پیشنهاد ارائه کرد که طبعاً پذیرش هریک از آنها باعث بروز تفاوت‌های معنایی نیز می‌شود:

الف) خوانش کلمه به فتح عین (عفات): در صورت پذیرش این شیوه خوانش، ناگزیر، واژه «عفات» را باید صورت تخفیف‌یافته «عفات» در نظر بگیریم که جمع «عفة» و «عفیفة» از ماده «عف» است؛ به معنای «آن که از زشتی‌ها و اعمال حرام پرهیز می‌کند» (رک. معلوف، ۱۹۷۳: ۵۱۴).^۶ این کلمه با همین تلفظ و معنا در *مناقب العارفین* افلاکی نیز آمده است:

«همچنان از عفات مخدرات منقولست که روزی در ضمیر منیر کرا خاتون رضی الله عنها گذشته باشد که حضرت مولانا زمان‌هاست که در تقلیل طعام و منام و... قیام می‌نماید و مبالغه عظیم می‌فرماید» (افلاکی، ۱۳۹۶: ۴۴۹).

عین‌القضات نیز در رساله *شکوی‌الغریب* آورده است:

بلاد بهانیت علی تمائمی و أرض عت م ن عفاتها بلبان^۷

(عباسی، ۱۳۸۷: ۱۲۲)

گفتنی است که تخفیف مشدد (و بالعکس)، یکی از ویژگی‌های سبکی شاعران سبک خراسانی است که به تأثر از ایشان در شعر شاعران دوره غزنوی و سلجوقی نیز دیده می‌شود و در اشعار سنایی نیز دارای سابقه تکرار است (رک. محجوب، ۱۳۷۲: ۴۰-۴۱؛ ۲۲۱-۲۲۴؛ سنایی غزنوی، ۱۳۹۷: ۱۰۰ و ۱۰۸).

ب) خوانش کلمه به ضم عین (عفات): فرض اخیر، همان است که مدنظر صاحب لطایف الحقایق نیز بوده است. با وجود این، عبداللطیف عباسی در شرح معنای ضبط برگزیده خود به راه خطا رفته و درباب آن آورده است: «عفات جمع عافی و عافی خواهنده رزق از مردم» (عباسی، ۱۳۸۷: ۱۲۲).

واژه «عفات»، چنانکه خواهد آمد، در معنای اخیر نیز در ادب فارسی و عربی دارای سابقه است؛ اما همان‌گونه که مشهود است معنای ارائه‌شده به‌هیچ روی با فضای حکایت حدیقه سازگار نیست؛ زیرا براساس مضمون داستان، همسر «حاتم اصم» از جمله کسانی است که به مراتب بالای «رضا» و «توکل» رسیده‌اند؛ به‌گونه‌ای که شاید حتی بتوان او را عارفه‌ای به شمار آورد. حکایت حدیقه به صورت مختلف در دیگر متون عرفانی فارسی نیز بازتاب یافته و همه آنها بیانگر مضمون ستایش‌آمیز نسبت به روحیات و اوصاف همسر حاتم و نیز بیانگر درجات بالای توکل در وجود وی است. برای مثال در تذکره‌الاولیا آمده است:

«نقل است که زن وی [= حاتم] چنان بوذ که گفت که من بغزو می‌روم. زن را گفت: ترا چندی نفقه مانم؟ گفت: چندانک زندگانی بخواهی ماند. گفت: زندگانی بدست من نیست. گفت: روزی هم بدست تو نیست. چون حاتم رفت پیرزنی مر زن حاتم را گفت: حاتم روزی تو چه مانده است؟ گفت: حاتم روزی‌خواره بوذ، روزی‌ده اینجاست، نه رفته است» (عطار نیشابوری، ج ۱، ۱۹۰۵: ۲۴۸).

ابیات زیر در *اسرارنامه* نیز ظاهراً درباره اوست:

زنی بد پارسا شویش سفر کرد	نه شویی و نه برگی داشت درخورد
یکی گفتش «به تنهایی و خواری	نه نانی، نه زری چون می‌گذاری؟»
زنش گفتا که «تنها نیستم من	که اندر قربت مولی ستم من
مرا بی شوی، روزی به شود راست	که روزی‌خواره شد، روزی‌ده اینجاست»

(همان، ۱۳۹۲: ۲۱۳)^۸

در برخی نسخ *حدیقه الحقیقه* نیز پیش از بیت منظور، بیت زیر مضبوط است که صراحتاً بانوی مذکور را هم‌طراز حاتم در توکل معرفی می‌کند:

بر توک ل زنیش همره^۹ بود که ز رزاق خویش آگه بود
(عباسی، ۱۳۸۷: ۱۲۲)

حال اگر واژه «عفات» را در بیت منظور، به معنای «خواهنده رزق از مردم» مفروض بدانیم و همسر حاتم را به این ویژگی متصف سازیم - آن هم به‌گونه‌ای که بنابر محور عمودی ابیات، چنان به این ویژگی شهره باشد که مردم کوی و برزن وی را بدان صفت خطاب کنند - این پرسش مطرح می‌شود که چنین شخصیتی چگونه می‌تواند در «توکل» و «رضا»، همراه و هم‌زانوی مردی باشد که در این مقامات به‌اعلی‌درجه رسیده است؟! درحالی‌که از منظر عرفان اسلامی، «توکل / رضا» و «خواهنگی از مردم» مفاهیمی متعارض هستند که با یکدیگر جمع نمی‌شوند؛ زیرا بنابر قول مشهور، رزق متوکلین بر خداوند است.^{۱۰} در روایتی منسوب به پیامبر (ص) نیز آمده است: «لو توکلتم علی الله حق توکله، لغذاکم کما یغذوا الطیر تغدو خماسا و تروح بطانا» (سیرجانی، ۱۳۹۰: ۲۴۶).^{۱۱} صاحب رساله قشیریه نیز آورده است: «[توکل] آن بود که از طلب سبب‌ها بازایستی با سختی فاقه» (قشیری، ۱۳۸۷:

۳۰۹) و در سخن منقول دیگر گفته‌اند: «توکل آسودگی سر است از تفکر در تقاضای طلب روزی» (همان: ۳۱۵). مفهوم عرفانی «رضا» نیز براساس مشرب عارفان، بالاترین درجه و نهایت «توکل» معرفی شده‌است (رک. همان: ۳۵۲؛ هجویری، ۱۳۸۷: ۲۶۸).

بنابر آنچه گفته شد، معنای مدنظر عبداللطیف عباسی برای واژه «عفات» به هیچ روی پذیرفته نیست و باعث ایجاد ناسازی و تناقض درون‌متنی و بینامتنی است؛ زیرا با خصایص شخصیتی همسر حاتم که سنایی و عطار بازگو کرده‌اند، هیچ‌گونه سنخیت و تناسبی ندارد و درونمایه داستان و ارتباط معنایی ابیات در محور عمودی نیز آن را برنمی‌تابد.

با این اوصاف، باید در پی معنای دیگری برای این واژه در بیت سنایی باشیم. بر این اساس، به عقیده نگارنده، اگر واژه به کار رفته در بیت سنایی را به صورت «عفات» تلفظ کنیم، این کلمه باید جمع «عافی» از ریشه «ع ف و» باشد که در فرهنگ‌های فارسی و عربی به دو معنای ذیل ضبط شده‌است: الف) «عفوکننده»، «بخشنده» و «درگذرنده»؛ ب) «دراز موی» (طویل الشعر)^{۱۲} (دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل عفات و عافی؛ معین، ۱۳۶۴: ذیل عافی؛ جوهری، ج ۶، ۱۳۷۶ ق: ۲۴۳۲؛ ابن‌سیده، ج ۲، ۱۴۲۱: ۳۷۲؛ ابن‌منظور، ج ۱۵، ۱۴۱۴: ۷۵-۷۶؛ زمخشری، ج ۲، ۱۴۱۷: ۲۲۴).

به نظر می‌رسد کاربرد واژه «عفات» در بیت سنایی، ناظر بر معنای اول است و براساس آن، مضمون بیت به یکی از صفات باطنی شخصیت اصلی داستان اشاره دارد. چنانکه پیش از این گفته شد، همسر حاتم، بنابر آنچه در روایات اهل تصوف آمده، بانویی عارف است که به درجات بالا در «رضا» و «توکل» دست یافته و در طی این مقامات همراه و هم‌پای حاتم توصیف شده است، چنین شخصیتی طبعاً باید همچون سایر اهل تصوف، به سبب بهره‌مندی از وسعت نظر عرفانی، به اوصاف «عفوکنندگی» و «درگذرنندگی» آراسته باشد؛ بنابراین دور نیست که سنایی در این بیت، در ادامه شخصیت‌پردازی بخش آغازین داستان، صفت و مقام دیگری از این زن را در قالب این واژه، بیان کرده و از این طریق، مجازاً بر روحیات و مشرب عرفانی وی تأکید کرده باشد.

با توجه به آنچه گفته شد، حاصل معنای بیت مدنظر این است که [مردم کوی و برزن از همسر حاتم پرسیدند: «ای کسی که از جمله «عفات» (عفات: زنان عقیقه) / «عفات» (عفوکنندگان، درگذرندگان، مجازاً عارفان) هستی، وقتی که شوهرت [به حجاز] می‌رفت، برای [معاش] تو هیچ نفقه‌ای باقی گذاشت؟».

گفتنی است واژه «عفات» (به ضم عین) علاوه بر کاربرد احتمالی آن در حدیقه الحقیقه، در بیت زیر از دیوان مسعود سعد نیز، در ضمن رثای یکی از بزرگان اهل کرم، ظاهر شده است:

تو نامید گشتی از عمر خویشتن نو مید شد بهرجا از تو عفات^{۱۳} تو
(مسعود سعد، ۱۳۶۵: ۶۶۲)

از میان چاپ‌های دیوان مسعود سعد، تنها متن مصحح مهیار دارای تعلیقه و توضیح است که آن هم درباره این بیت مطلبی نگفته و در فرهنگ لغات پایان کتاب نیز واژه «عفات» را ثبت نکرده است (همان، ۱۳۹۰: ۸۷۵ و ۹۷۵).

مایه شگفتی است که در این باره نیز شارحان و صاحبان فرهنگ‌ها درباره معنای کلمه «عفات» دچار سهو و خطا شده و از میان معانی متعدد این واژه، وجه نادرست را برگزیده‌اند. برای مثال در لغت‌نامه دهخدا همین بیت، به غلط در جایگاه شاهد برای «عفات» در معنای «بخشنندگان» ثبت شده است (دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل عفات) و از میان

شارحان، شمیسا نیز همین وجه معنایی غلط را برگزیده و سعی در توجیه آن کرده است (شمیسا، ۱۳۸۸: ۳۹۱). در فرهنگ لغات و کنایات دیوان مسعود سعد نیز عینا همان مطالب لغت‌نامه نقل شده است (مهیار، ۱۳۷۷: ۲۷۹)؛ اما چنانکه اشاره شد، یکی از معانی ثبت‌شده برای واژه عفات، جمع «عافی» به معنی «چیزخواهنده» و «خواهنده رزق و فضل» و «مهمان» است؛ چنانکه گویند: «هو کثیر العفأة» یعنی «او بسیارمهمان است» (صفی‌پوری، ۱۳۹۷: ۲۱۷۵؛ ابن‌منظور، ج ۱۵، ۱۴۱۴: ۷۴ و ۷۷؛ معلوف، ۱۹۷۳: ۵۱۷؛ کریمنی، ۱۳۸۵: ۴۸۹؛ دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل عافی) و این معنی مبتنی است بر ریشه دیگر «ع‌و»^{۱۴} در معنای «طلب»؛ چنانکه برخی از علمای لغت گفته‌اند: «إن العفأة طلب المَعروف» (ابن‌فارس، ج ۴، ۱۴۰۴: ۶۱؛ جوهری، ج ۶، ۱۳۷۶ ق: ۲۴۳۲؛ ابن‌سیده، ج ۲، ۱۴۲۱: ۳۷۲). کلمه «عفات» در معنای اخیر، در ادب عربی و فارسی دارای سابقه کاربرد است. برای نمونه در دیوان آعشی آمده است:

ی ط و ف ^{۱۵} العفءاء بأبواب ه کطوف النصاری بیبت الوثن

(آعشی، ج ۱، ۲۰۱۰: ۱۳۹)^{۱۶}

و در مرزبان‌نامه نیز می‌خوانیم:

«امروز تو بعزم مزاحمت ما برخاسته‌ای و همت بر مناہضت و پیگار گماشته‌ای و قصد خانه‌ای که مقصد عفات و منجای جنات^{۱۷} ... است روا می‌داری» (روایینی، ۱۳۹۳: ۱۹۹).

معنای اخیر، برخلاف بیت حدیقه، با فضای شعر مسعود سعد، تناسب تام دارد؛ چنانکه در بیت بعد نیز می‌گوید:

نالد همی به زاری و گرید همی به درد آن کس که یافتی صدقات و زکات تو

(مسعود سعد، ۱۳۶۵: ۶۶۲)

با پذیرش این وجه معنایی برای واژه «عفات»، مفهوم بیت مسعود سعد چنین است: «با فرارسیدن موعد مرگ ممدوح بخشنده و کریم، "خواهندگان" نیز که تاکنون چشم امیدشان به بخشش وی بوده است، دچار ناامیدی خواهند شد؛ زیرا از این پس، دیگر دست معطی و بخشنده‌ای موجود نخواهد بود تا برطرف‌کننده نیازهای مادی آنها باشد».

۳- نتیجه‌گیری

در این پژوهش، براساس ضبط برخی نسخ معتبر و کهن و با استفاده از دلایل و شواهد متنی و بهره‌گیری از تحقیقات واژه‌شناختی، نشان داده‌ایم که کلمه دخیل و کم‌کاربرد «عفات» (به فتح یا ضم عین)، در بیتی از حدیقه‌الحقیقه سنایی غزنوی به کار رفته است؛ اما در تصحیح مدرس رضوی صورت درست کلمه به حاشیه رفته و در چاپ یاحقی و زرقانی نیز ضبط درست دست‌نویس‌های کهن دچار بدخوانی و تحریف شده است. بیشتر شارحان حدیقه نیز با تبعیت از ضبط مدرس رضوی، وجه غلط را برگزیده و شرح کرده‌اند و هیچ‌یک به صورت صحیح واژه و خوانش‌های مختلف آن و بالتبع به معنای دقیق بیت پی نبرده‌اند. عبداللطیف عباسی نیز با وجود نگاه‌داشتن صورت درست کلمه، معنای نادرست و نامتناسبی از آن ارائه کرده است. افزون‌بر نکات فوق، در این تحقیق، به کاربرد دیگری از واژه «عفات»، البته در معنایی متفاوت، در دیوان مسعود سعد اشاره شده است که در

مورد اخیر نیز برداشت شارحان و صاحبان فرهنگ‌ها از معنای واژه مذکور نادرست بوده است. نتیجه پژوهش اخیر، ضمن ارائه ضبط درست و تحلیل معنایی دقیق یکی از لغات دخیل و غریب در زبان و ادب فارسی و گره‌گشایی از ابیات و عبارات منظور، بار دیگر این واقعیت علمی را آشکار می‌کند که غفلت از خوانش‌ها و معانی چندگانه واژگان تا چه حد می‌تواند مصححان و شارحان را از مسیر صواب تصحیح و توضیح متون منحرف کند.

پی‌نوشت

۱. بیت مدنظر در نسخه کابل مضبوط نیست (سنایی غزنوی، ۱۳۵۶)؛ اما مصححان در شیوه‌ای دوگانه و نادقیق، اشاره‌ای به این موضوع نکرده‌اند.

۲. مصححان در فهرست لغات و ترکیبات پایان کتاب نیز ذکری از هیچ‌یک از وجوه اختلافی (عفات/ زعفات) نکرده‌اند.

۳. تصحیح فخری‌نامه مریم حسینی، بر مبنای نسخ تحریر کوچک سنایی، همچون نسخه کهن کابل، صورت گرفته است که ظاهراً هیچ‌یک بیت منظور را ضبط نکرده‌اند.

۴. بنا بر گزارش مدرس رضوی، در دست‌نویسی با نشانه اختصاری «پ» نیز صورت «ای ز عفات» مضبوط است (مدرس رضوی، ۱۳۶۲: ۱۱۸). این نسخه متعلق به آقای عبدالرحمن پارسای تویسرکانی است که ظاهراً مصحح عبداللطیف عباسی بوده است (رک. همان: م) مدرس رضوی برای رعایت اختصار، ضبط همه نسخ را نیاورده و برای هر صورت اختلافی، تنها به ذکر ضبط یک نسخه در پاورقی بسنده کرده است (رک. همان: م)؛ از این رو نمی‌توان دانست که دقیقاً کدام‌یک و چه تعداد از نسخ استفاده شده‌وی ضبط مدنظر را داشته‌اند؛ اما از آنجا که دو نسخه «ب» (متعلق به فروزانفر) و «ت» (متعلق به وحیددستگردی) نیز مانند نسخه «پ» جمع و تصحیح عبداللطیف عباسی هستند، بسیار محتمل است که در صورت داشتن بیت منظور، دست‌کم در این دو نسخه نیز صورت «ای ز عفات» ضبط شده باشد.

۵. مدرس رضوی همچنین، در گزیده‌ای که خود از حدیقه سنایی ترتیب داده، همین ضبط را در متن آورده است (مدرس رضوی، ۱۳۶۲: ۶). وی در این گزیده، شرحی بر ابیات ارائه نکرده و تنها فرهنگ‌گونه‌ای از لغات متن در انتهای کتاب آورده است که از این بیت تنها واژه «نفقات» در این فهرست دیده می‌شود (همان: ۱۲۳). دری، طغیانی و زمردی نیز در شروح خود ظاهراً همان ضبط آسان مدرس رضوی را پذیرفته‌اند و طبعاً هیچ توضیحی درباره این بیت و واژه منظور ارائه نداده‌اند (دری، ۱۳۹۲: ۱۲۲؛ طغیانی، ۱۳۸۱: ۱۳۳؛ زمردی، ۱۳۹۳: ۲۶).

۶. در ترجمه مصطفی رحیمی‌نیا از المنجد، این کلمه به صورت نادرست «عفاف» ضبط شده که احتمالاً اشتباه چاپی است (معلوف، ج ۱، ۱۳۹۳: ۱۰۰۸). همین اشتباه، ذیل ماده «عف» نیز رخ داده است و کلمه «عفات» (به معنای کسی که با لکنت سخن می‌گوید) به صورت غلط «عفاف» چاپ شده است (همان).

۷. معنای بیت چنین است: «سرزمینی که در آن حرز و طلسم بر بازو و گردن من بسته شد و از زنان آنجا به من شیر نوشانده شد». مصحح متن و مترجمان فارسی کتاب، در خوانش و معنای کلمه «عفات» دچار سهو شده‌اند. در ترجمه جمشید نژاداول، هرچند واژه به درستی در معنای «زنان» ترجمه شده، اعراب آن به کسر عین (عفاة) آمده است که نادرست است (عین‌القضات، ۱۳۸۹: ۸۲-۸۳). در ترجمه انصاری نیز ظاهراً به پیروی از حواشی عسیران، کلمه مذکور به ضم عین (عفاة) خوانده شده است (همان، ۱۹۶۲: ۲؛ همان، ۱۳۸۵: ۲۲). ظاهراً مصحح و مترجم، واژه منظور را جمع «عفة» و

عفاة» دانسته‌اند که هر دو واژه در فرهنگ‌ها به معنی «باقی‌مانده شیر در پستان» ضبط شده است (برای نمونه رک. شیبانی، ۱۹۷۵، ج ۲: ۲۹۳؛ راغب اصفهانی، ۱۳۹۸: ۶۴۰؛ زمخشری، ۱۹۷۹: ۱۰۰؛ همان، ۱۳۸۶: ۲۵۸؛ حمیری، ۱۴۲۰، ج ۷: ۴۲۹۲؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۹: ۲۵۳؛ معلوف، ۱۹۷۳: ۵۱۴). حال آنکه در حد جست‌وجوی نگارنده، در هیچ‌یک از منابع اشاره‌شده و سایر فرهنگ‌های عربی، برای دو کلمه اخیر، چنین صیغه جمعی ذکر نشده است و مصحح نیز منبعی برای این ادعا ذکر نکرده است.

۸. شفیع کدکنی و مدرس رضوی، ضمن نقل عبارات تذکره، زن پارسای اسرارنامه را همان زن حاتم اصم دانسته‌اند (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۴۷۰؛ مدرس رضوی، ۱۳۴۴: ۱۷۶-۱۷۵).

۹. در چاپ‌های مدرس رضوی و روشن به ترتیب «رهبر» و «رهبر» به جای «همره» وارد متن شده که غلط آشکار است و بیت را دچار ایراد قافیه کرده است. ضمن آنکه در چاپ روشن، کلمه «زینش» به صورت «ز نیش» درآمده که احتمالاً غلط چاپی است (سنایی غزنوی، ۱۳۶۸: ۱۱۸؛ همان، ۱۳۸۷: ۶۹).

۱۰. سخنی منسوب به ابویعقوب نهرجوری است؛ اصل آن چنین است: «ارزاق المتوکلین علی الله» (سیرجانی، ۱۳۹۰: ۲۴۸).

۱۱. ترجمه روایت چنین است: اگر شما چنانکه شایسته است، بر خداوند توکل کنید، خداوند شما را روزی می‌دهد، همانگونه که غذای پرنده را می‌دهد؛ [که] با شکم خالی می‌رود و با شکم پر بازمی‌گردد.

۱۲. واژه «عفات» در معنای دوم (درازموی) نیز با احتمالی ضعیف می‌تواند به گونه‌ای ایهام‌وار، مدنظر باشد و در این معنا، تناسبی با جنسیت شخصیت اصلی داستان - که یکی از اوصاف ظاهری و جسمانی اوست - برقرار می‌کند؛ زیرا زنان عرفا و عموماً «دارنده موی بلند» هستند.

۱۳. ضبط واژه در همه چاپ‌های معتبر دیوان مسعود سعد به همین صورت است (مسعود سعد، ۱۳۳۹: ۴۷۸؛ همان، ۱۳۹۰: ۵۳۴). تنها در چاپ مجدد متن مصحح یاسمی، به اتمام پرویز بابایی، در اثر غلط مطبعی، «عفا» ضبط شده است (مسعود سعد، ۱۳۷۴: ۳۸۶).

۱۴. «عفو» در عربی دارای دو ریشه اصلی است: (۱) «درگذشتن و ترک چیزی»؛ (۲) «خواستن» (راغب اصفهانی، ج ۲، ۱۳۷۴: ۶۲۲).

۱۵. در برخی منابع لغوی که این بیت را برای شاهد نقل کرده‌اند، این واژه به صورت «تطوف» مضبوط است (برای مثال رک. ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳: ۴۴۲؛ حمیری، ۱۴۲۰، ج ۷: ۴۶۳۴).

۱۶. این بیت از قصیده‌ای در مدح «قیس بن معدی کرب الکندی» است (أعشی، ج ۱، ۲۰۱۰: ۱۲۶). در توضیحات «ثعلب» واژه منظور، «الزوار و الطلاب» معنی شده است (همان: ۱۴۰) مصحح دیوان نیز آن را به همین معنی و جمع واژه «العافی» دانسته است (همان). برای دیدن دیگر شواهد کاربرد این واژه در متون عربی، رک. ابن‌رومی، ۱۹۹۸، ج ۶: ۳۵۳ و ج ۵: ۵۳؛ مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۸: ۹۴ و ج ۱: ۱۱۸؛ شیبانی، ۱۹۷۵، ج ۲: ۳۰؛ حموی، ۱۹۹۵، ج ۲: ۲۲۸ و ج ۳: ۴۰۱.

۱۷. خطیب رهبر «جنات» را به ضم جیم، جمع «جانی» و به معنی گناهکار دانسته است (روایینی، ۱۳۹۸: ۵۱۶)؛ اما با توجه به معنای عبارات و در تناسب با کلمه «عفات»، باید جمع «جانی» به معنی «چیننده میوه» و «جمع‌آوری‌کننده» باشد؛ چنانکه گویند: «جنى الثمرة»: «میوه را چید» و «جنيا الذهب»: «طلا را از معدنش جمع‌آوری کرد» (دهخدا، ۱۳۳۶: ذیل جانی؛ صفی‌پوری، ۱۳۹۷: ۵۱۱؛ معلوف، ۱۳۹۳: ۲۰۲). در این عبارات مرزبان‌نامه از این کلمه، مجازاً همان «خواهندگان رزق» خواسته شده است؛ یعنی کسانی که در پی یافتن ثمره و روزی خود هستند و درگاه سلطان برآورنده مقصود آنهاست.

منابع

۱. ابن‌رومی، علی بن عباس (۱۹۹۸). *دیوان ابن‌رومی*، شرح و تحقیق: عبدالامیر علی مهنا، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
۲. ابن‌سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱). *المحکم و المحيط الأعظم*، محقق: عبدالحمید هنداوای، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۳. ابن‌فارس، احمد (۱۴۰۴). *معجم مقاییس اللغه*، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۴. ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). *لسان‌العرب*، ۱۵ جلد، بیروت: دار صادر.
۵. اشرف‌زاده، رضا (۱۳۷۵). *آب آتش فروز (گزیده حدیقه‌الحقیقه)*، تهران: جامی.
۶. أعشى، میمون بن قیس (۲۰۱۰). *دیوان الأعشى الكبير*، تحقیق: محمود ابراهیم محمد الرضوانی، دوحه: وزارة الثقافة و الفنون و التراث.
۷. افلاکی، شمس‌الدین احمد (۱۳۹۶). *مناقب العارفين*، ۲ مجلد، به کوشش تحسین یازیجی، تهران: دنیای کتاب.
۸. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ ق.). *الصحاح*، محقق: احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دار العلم للملایین.
۹. حسینی، مریم (۱۳۷۹). «تصحیح ابیاتی از حدیقه سنایی براساس قدیمی‌ترین نسخه خطی»، فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال دهم، ش ۳۴ و ۳۵ و ۱-۲۲.
۱۰. حقوقی، عسگر (۱۳۷۰). *گزیده حدیقه‌الحقیقه و شریعة‌الطریقه*، تهران: هیرمند.
۱۱. حموی، یاقوت (۱۹۹۵). *معجم البلدان*، ۷ جلد، بیروت: دار صادر.
۱۲. حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰). *شمس‌العلوم*، ۱۲ جلد، تحقیق: محمدبن علی اریانی؛ یوسف محمد عبدالله؛ حسین بن عبدالله عمری، دمشق: دارالفکر.
۱۳. خسروی، مجید (۱۳۹۳). «تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی با استفاده از فرهنگ جهانگیری»، مجید خسروی، ویژه‌نامه نامه فرهنگستان (شبه‌قاره)، سال دوم، شماره ۳، ۳۳۹-۳۵۰.
۱۴. دری، زهرا (۱۳۹۲). *شرح دشواری‌هایی از حدیقه‌الحقیقه سنایی*، تهران: زوار.
۱۵. دری، نجمه (۱۳۹۱). «شعر سنایی در لغت‌نامه دهخدا»، *جستارهای ادبی*، سال چهل و پنجم، شماره ۳، ۷۹-۵۷.
۱۶. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۶). *لغت‌نامه*. تهران: مجلس شورا.
۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۴). *مفردات الفاظ قرآن*، ترجمه سید غلامرضا موسوی حسینی، تهران: مرتضوی.
۱۸. _____ (۱۳۹۸). *المفردات فی غریب القرآن*، ترجمه و تبیین: محمد بندریگی؛ سید عباس حسینی؛ حسین عسگرلو، تهران: اسلامی.
۱۹. زمخشری، محمود بن عمر (۱۹۷۹). *اساس البلاغه*، بیروت: دار صادر.
۲۰. _____ (۱۳۸۶). *مقدمه‌الادب*، از روی چاپ لیبزیک آلمان ۱۸۴۳ میلادی، با مقدمه دکتر مهدی محقق، تهران: دانشگاه تهران - دانشگاه مگ گیل.
۲۱. زمردی، حمیرا (۱۳۹۳). *حدیقه‌الحقیقه (گزینش و گزارش از تمام باب‌های حدیقه‌الحقیقه سنایی غزنوی)*، تهران: میترا.
۲۲. سادات‌ابراهیمی، سید منصور (۱۴۰۱). «تأملی در ضبط و شرح چند بیت از سنایی غزنوی در حدیقه‌الحقیقه مصحح یاحقی و زرقانی»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، سال پنجاه و نهم، ش ۱ (پیاپی ۵۳)، ۹۱-۱۰۹.

۲۳. سنایی غزنوی، مجدود بن آدم (۱۳۵۶). کلیات حکیم سنایی غزنوی شامل مثنویات و غزلیات، چاپ عکسی از روی نسخه کهنسال که در قرن ششم کتابت شده، به کوشش علی اصغر بشیر، کابل: بیهقی.
۲۴. _____ (۱۳۶۸). حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه، تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
۲۵. _____ (۱۳۸۲). حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه (فخری‌نامه)، تصحیح مریم حسینی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۲۶. _____ (۱۳۸۷). حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه، تصحیح محمد روشن، تهران: نگاه.
۲۷. _____ (۱۳۸۸). دیوان سنایی غزنوی، به‌اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.
۲۸. _____ (۱۳۹۷). حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه، تصحیح محمدجعفر یاحقی؛ سید مهدی زرقانی.
۲۹. سیرجانی، علی بن الحسن (۱۳۹۰). البیاض و السواد من خصائص حکم‌العباد فی نعت‌المزید و المراد، تصحیح و تحقیق: محسن پورمختار، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و دانشگاه آزاد برلین آلمان.
۳۰. شمیسا، سیروس (۱۳۸۸). زندانی نای، تهران: علم.
۳۱. شبیانی، اسحق بن مرار (۱۹۷۵). کتاب‌الجیم، ۳ جلد، محقق: ابراهیم ایاری، قاهره: الهیئه العامه لشئون المطابع الامیریة.
۳۲. صفی پوری، عبدالرحیم (۱۳۹۶). منتهی‌الأرب فی لغات العرب، تصحیح علیرضا حاجیان‌نژاد، تهران: سخن.
۳۳. طاهری، حمید (۱۳۷۸). «تأملی در معنی ابیاتی دشوار از حدیقه سنایی»، نشریه دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۱۷۲، ۴۷-۷۲.
۳۴. طباطبایی، سید مهدی (۱۳۹۸). «شرح و تحلیل ابیاتی از حدیقه‌الحقیقه سنایی»، ادب فارسی، سال ۹، شماره ۲، پیاپی ۲۴، ۴۱-۵۸.
۳۵. _____ (۱۳۹۹). «نقد و بررسی تصحیح حدیقه‌الحقیقه به‌اهتمام محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی»، متن‌شناسی ادب فارسی، سال ۵۷، دوره جدید، سال ۱۲، ش ۴، پیاپی ۴۸، ۹۱-۱۱۶.
۳۶. طغیانی، اسحاق (۱۳۸۱). شرح مشکلات حدیقه سنایی، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۳۷. عباسی، عبداللطیف (۱۳۸۷). لطایف الحقایق، تصحیح محمدرضا یوسفی؛ محسن محمدی، [قم]: آیین احمد.
۳۸. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۹۰۵). تذکره‌الاولیاء، تصحیح رینولد آلن نیکلسون، لیدن: مطبعه بریل.
۳۹. _____ (۱۳۹۲). اسرارنامه، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
۴۰. عیدگاه طرهبه‌ای، وحید (۱۳۹۵). «تصحیح بیت‌هایی از حدیقه سنایی»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۶، ش ۱، صص ۸۹-۱۰۴.
۴۱. _____ (۱۳۹۸). «بازخوانی ویراست حدیقه سنایی، به تصحیح محمدجعفر یاحقی و مهدی زرقانی»، کهن‌نامه ادب پارسی، سال دهم، شماره ۱، ۳۱۱-۳۳۰.
۴۲. عین‌القضات، عبدالله بن محمد (۱۹۶۲). شکوی‌الغریب عن الأوطان إلى علماء البلدان، مصحح: غنیف عسیران، پاریس: دار بیلیون.
۴۳. _____ (۱۳۸۵). دفاعیات و گزیده حقایق (ترجمه دو رساله شکوی‌الغریب و زبده‌الحقایق)، ترجمه: قاسم انصاری، تهران: منوچهری.

۴۴. _____ (۱۳۸۹). شکوی‌الغریب (همراه رساله حقیقت مذهب)، ترجمه: غلامرضا جمشید نژاداول، تهران: اساطیر.
۴۵. فرهنگد، محمد (۱۳۹۱). *جامه معرفت (گزیده حدیقه الحقیقه)*، تبریز: دانشگاه آزاد اسلامی.
۴۶. قشیری، ابوالقاسم (۱۳۸۷). *رساله قشیری*، ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: زوار.
۴۷. کریمینی، علی بن محمد (۱۳۸۵). *تکمله الاصفاف*، به کوشش علی رواقی با همکاری سیده زلیخا عظیمی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۴۸. کمیلی، مختار (۱۳۹۷). «شرح و تصحیح چند بیت از حدیقه سنایی»، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، سال دوازدهم، ش ۲ (پیاپی ۳۷)، ۱۴۷-۱۷۸.
۴۹. محجوب، محمدجعفر (۱۳۷۲). *سبک خراسانی در شعر فارسی*، تهران: فردوس و جامی.
۵۰. مسعود سعد (۱۳۳۹). *دیوان*، تصحیح رشید یاسمی، تهران: پیروز.
۵۱. _____ (۱۳۶۵). *دیوان*، تصحیح مهدی نوریان، اصفهان: کمال.
۵۲. _____ (۱۳۷۴). *دیوان*، تصحیح رشید یاسمی، به‌اهتمام پرویز بابایی، تهران: نگاه.
۵۳. _____ (۱۳۹۰). *دیوان*، تصحیح محمد مهبیار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۵۴. مدرس رضوی، محمدتقی (۱۳۴۴). *تعلیقات حدیقه الحقیقه*، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
۵۵. _____ (۱۳۶۲). *منتخب حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه از گفتار حکیم ابوالمجد مجدود بن آدم سنایی غزنوی*، تهران: امیرکبیر.
۵۶. مرتضی زبیدی، محمدبن محمد (۱۴۱۴). *تاج العروس*، محقق: علی شیری، بیروت: دارالفکر.
۵۷. مصفا، مظاهر؛ دری، زهرا (۱۳۸۱). «شرح و بررسی ابیاتی از حدیقه الحقیقه سنایی»، *دانشکده ادبیات و علوم انسانی (تهران)*، دوره ۴، شماره ۶-۷-۸ (ضمیمه)، ۱-۲۰.
۵۸. معلوف، لوئیس (۱۹۷۳). *المنجد فی اللغة و الاعلام*، بیروت: دارالمشرق.
۵۹. _____ (۱۳۹۳). *المنجد*، ترجمه مصطفی رحیمی، تهران: صبا.
۶۰. معین، محمد. (۱۳۶۴). *فرهنگ فارسی*، تهران: امیرکبیر.
۶۱. مهدوی دامغانی، احمد (۱۳۷۵). *در باغ روشنایی (گزیده حدیقه الحقیقه)*، تهران: سخن.
۶۲. مهبیار، محمد (۱۳۷۷). *فرهنگ لغات و کنایات دیوان مسعود سعد*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۶۳. وراوینی، سعدالدین (۱۳۹۳). *مرزبان‌نامه*، تصحیح محمد قزوینی، تهران: پیامبر.
۶۴. _____ (۱۳۹۸). *مرزبان‌نامه*، تصحیح خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی‌علیشاه.
۶۵. هجویری، علی بن عثمان (۱۳۸۷). *کشف‌المحجوب*، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمود عابدی، تهران: سروش.